

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
<i>Балл Г.</i> СУЧАСНИЙ ГУМАНІЗМ І ОСВІТА.	6
<i>Непомнящая. Н. И.</i> ЗНАЧЕНИЕ СИСТЕМНОГО ИЗУЧЕНИЯ ПСИХИКИ ДЕТЕЙ ДЛЯ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ПРАКТИКИ.	12
<i>Рубинштейн С. Л.</i> ОБУЧЕНИЕ И РАЗВИТИЕ.	17
<i>Эльконин Д. Б.</i> СВЯЗЬ ОБУЧЕНИЯ И ПСИХИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ ДЕТЕЙ.	27
<i>Костюк Г. С.</i> ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ВИХОВАННЯ І РОЗВИТКУ	40
<i>Титаренко Т. М.</i> РОЗВИТОК ЯК СПОСІБ СВІТОБУДОВИ	57
<i>Титаренко Т. М.</i> ОСОБИСТІСНИЙ РОЗВИТОК І ПСИХІЧНИЙ ДИЗОНТОГЕНЕЗ.	80
<i>Выготский Л. С.</i> ПРОБЛЕМА ВОЗРАСТА.	91
<i>Выготский Л. С.</i> МЛАДЕНЧЕСКИЙ ВОЗРАСТ.	121
<i>Выготский Л. С.</i> КРИЗИС ПЕРВОГО ГОДА ЖИЗНИ.	162
<i>Выготский Л. С.</i> РАННЕЕ ДЕТСТВО.	189
<i>Выготский Л. С.</i> КРИЗИС ТРЕХ ЛЕТ.	222
<i>Выготский Л. С.</i> КРИЗИС СЕМИ ЛЕТ.	231
<i>Запорожец А. В.</i> ЗНАЧЕНИЕ РАННИХ ПЕРИОДОВ ДЕТСТВА ДЛЯ ФОРМИРОВАНИЯ ДЕТСКОЙ ЛИЧНОСТИ.	243
<i>Божович Л. И.</i> ЭТАПЫ ФОРМИРОВАНИЯ ЛИЧНОСТИ В ОНТОГЕНЕЗЕ.	245
<i>Венгер Л. А.</i> О ФОРМИРОВАНИИ ПОЗНАВАТЕЛЬНЫХ СПОСОБНОСТЕЙ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ ДОШКОЛЬНИКОВ.	256
<i>Выготский Л. С.</i> СКАЗКА.	259
<i>Мухина В. С.</i> ИГРУШКА КАК СРЕДСТВО ПСИХИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ РЕБЕНКА.	266
<i>Шадриков В. Д.</i> ГОТОВНОСТЬ ДЕТЕЙ К ОБУЧЕНИЮ.	275
<i>Давидов В. В.</i> ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ПРОЦЕССА ОБУЧЕНИЯ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ.	289
<i>Эльконин Д. Б.</i> ПСИХОЛОГИЯ ОБУЧЕНИЯ МЛАДШЕГО ШКОЛЬНИКА.	292
<i>Маркова А. К., Матис Т. А., Орлов А. Б.</i> ВОЗРАСТНЫЕ ОСОБЕННОСТИ МОТИВАЦИИ УЧЕНИЯ И УМЕНИЕ ШКОЛЬНИКОВ УЧИТЬСЯ.	317
<i>Безруких М. М., Ефимова С. П.</i> ЛЕВОРУКИЙ РЕБЕНОК.	322
<i>Акимова М. К., Козлова В. Т.</i> НЕУСПЕВАЮЩИЕ ДЕТИ.	336
<i>Акимова М. К., Козлова В. Т.</i> ПЕДАГОГИЧЕСКИ ЗАПУЩЕННЫЕ ДЕТИ.	344
<i>Акимова М. К., Козлова В. Т.</i> ПРИРОДНЫЕ ОСОБЕННОСТИ РЕБЕНКА И ТРУДНОСТИ УЧЕНИЯ.	351
<i>Божович Л. И.</i> АФФЕКТ НЕАДЕКВАТНОСТИ.	358

<i>Волков К. Н.</i> ВОЗМОЖНОСТИ ПРЕОДОЛЕНИЯ И ПРЕДУПРЕЖДЕНИЯ НЕУСПЕВАЕМОСТИ ШКОЛЬНИКОВ.....	360
<i>Адлер А.</i> ПОДРОСТКОВЫЙ ВОЗРАСТ И ПОЛОВОЕ ВОСПИТАНИЕ	368
<i>Кле М.</i> ПСИХОЛОГИЯ ПОДРОСТКА	373
<i>Эриксон Э.</i> ОТРОЧЕСТВО	380
<i>Жутикова Н. В.</i> РАЗЛИЧНЫЕ ДИДАКТОГЕНИИ У ДЕТЕЙ И ПОДРОСТКОВ.....	387
<i>Кон И. С.</i> ПСИХОЛОГИЯ РАННЕЙ ЮНОСТИ.....	405
<i>Кон И. С.</i> СОЦИАЛЬНЫЙ СТАТУС ЮНОШЕСТВА.....	409
<i>Эриксон Э.</i> ИДЕНТИЧНОСТЬ: ЮНОСТЬ И КРИЗИС	413
<i>Папуча М. В.</i> УЧІННЯ ЯК СПОСІБ ВИКОНАННЯ ПРОВІДНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У РАННІЙ ЮНОСТІ.	417
<i>Фельдштейн Д. И.</i> СОЦИАЛИЗАЦИЯ И ИНДИВИДУАЛИЗАЦИЯ – СОДЕРЖАНИЕ ПРОЦЕССА СОЦИАЛЬНОГО ВЗРОСЛЕНИЯ.....	426
<i>Прихожан А. М., Толстых Н. Н.</i> ШКОЛЬНАЯ ДЕЗАДАПТАЦИЯ. КАРТА НАБЛЮДЕНИЙ Д.СТОТТА.	435
ЧТО ТАКОЕ ШКОЛЬНАЯ ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ СЛУЖБА?	450
Перелік використаної літератури.....	468

ПЕРЕДМОВА

Вікова психологія – одна із центральних профілюючих дисциплін у системі підготовки сучасних психологів. Вона спрямована як на створення загальних основ світогляду фахівця, так і на формування спеціальних знань та умінь із проблем сучасної вікової психології, на розвиток професійного інтересу не тільки до зовнішнього боку процесу формування та розвитку особистості, але й до внутрішніх його механізмів.

Навчальний посібник "Проблеми вікової психології: Хрестоматія" зорієнтований на вирішення проблеми ефективної підготовки психологів до майбутньої професійної діяльності. Запропоновані матеріали першоджерел допоможуть студентам більш адекватно розбиратися у питаннях вікової психології не тільки теоретичного, а й практичного спрямування із врахуванням вікових особливостей розвитку особистості.

Хрестоматія включає у себе наукові праці відомих психологів, які відображають центральні проблеми сучасної вікової психології. Зокрема, тут представлені роботи, які протягом багатьох років використовуються викладачами даної дисципліни, і тексти яких у наш час є гостродефіцитними. Даний посібник може бути корисним студентам, викладачам, а також учителям, вихователям, психологам, які прагнуть до професійного зростання.

Роботи, відібрані для даної хрестоматії, присвячені загальним питанням вікової психології та специфіці її зв'язку із педагогічної психологією, особливо у питаннях впливу навчання і виховання на процес психічного та особистісного розвитку людини. Також ми пропонуємо наукові праці, у яких розкриваються особливості навчання і виховання на різних вікових етапах, а також проблеми різноманітних труднощів у навчанні та можливі шляхи їх подолання.

Новим явищем сучасної педагогічної практики став розвиток шкільної психологічної служби, яка відіграє важливу роль у психологічному забезпеченні процесів навчання і виховання. Тому ми пропонуємо також фрагменти робіт, у яких розглядаються основні напрямки, цілі та завдання психологічної служби сучасної освіти.

Ми надіємось, що дана хрестоматія стане корисною у розширенні та поглибленні знань психологічних аспектів розвитку, навчання, виховання, особистості, діяльності вчителя та учня, допоможе підвищити ефективність професійної педагогічної діяльності учителів, вихователів, шкільних психологів тощо.

Г. Балл

СУЧАСНИЙ ГУМАНІЗМ І ОСВІТА

Чому слід говорити саме про сучасний гуманізм, протиставляючи його раннім варіантам цього світоглядного напрямку?

Це стає зрозумілим зі слів британського історика Алана Баллока: "... Західна думка розглядала людину і космос трьома різними способами. Перший, надприродний, або трансцендентальний, зосереджувався на богах, розглядаючи людину як частину Божественного Творіння. Другий, природний, або науковий, зосереджувався на Природі й розглядав людину як частину природного порядку, подібну в цьому до інших організмів. Третій, гуманістичний, зосереджувався на Людині й на людському досвіді як на вихідному пункті для знань людини про себе, про бога і про Природу".

Отже, історично сформувалися (принаймні у межах європейської цивілізації) три типи світогляду, стосунки між якими були і залишаються напруженими.

Однак у сучасному світі протиставлення гуманізму раціоналістичній науці, з одного боку, й релігії, з іншого, поступово втрачає актуальність. Актуальним стає, навпаки, подолання такого протиставлення, налагодження між прибічниками різних типів світогляду *конструктивного діалогу*.

Отже, сучасний гуманізм можна визначити як світоглядну позицію, що базується на переконаннях:

- у наявності в людині як представника людського роду невичерпних можливостей особистісного розвитку, розгортання притаманної високорозвиненій особистості продуктивної суб'єктивної активності – зокрема, у таких її напрямках, як цілепокладальна, вольова, ініціативна, творча, рефлексивна, наднормативна, надситуативна активність;

- у тому, що вказані можливості (в індивідуально специфічному варіанті) можуть бути реалізовані кожним індивідом (хіба що доводиться рахуватися з певними обмеженнями у випадках глибокої мозкової патології) – за умови надання цьому індивідові, на послідовних вікових етапах, потрібної соціальної (зокрема педагогічної та психологічної) підтримки;

- у тому, що дедалі ширше здійснення такої підтримки, інакше кажучи, внесення гуманістичних засад у соціальні стосунки, є, по-перше, можливим і, по-друге, необхідним – з огляду як на прогресивні тенденції розвитку цивілізації, так і на притаманні їй небезпеки.

З урахуванням того, що згадка про підтримку і взаємопідтримку акцентує моральнісний аспект сучасного гуманізму, спробуємо де-що конкретизувати обставини, які надають *гуманізації* суспільних відносин (тобто приведенню їх до відповідності із принципами гуманізму) високого ступеня активності. У нашу епоху, коли нечуване зростання матеріально-технічних можливостей призводить до посилення численних загрозливих небезпек, – така гуманізація постає не лише моральним гаслом, й умовою виживання людства: адже "невідповідність системи моральнісних засад і організації суспільства технічним можливостям цивілізації, що швидко розвивається, неминуче призводить до руйнування умов коеволюції людини і природи".

Водночас ситуація не є безнадійною. Аби переконатися в цьому, розглянемо ситуацію у сучасному світі. Як відомо, у ньому співіснують і взаємодіють три типи цивілізації – два, "зоряний час" яких позаду, і третій, що набирає сили.

Перший тип цивілізації – це аграрний тип, за якого основні види праці й головні джерела суспільного багатства зосереджені у сільськогосподарській галузі, причому способи діяльності, та й сам спосіб життя людей, мало змінюються протягом століть; тому таке суспільство називають ще традиційним.

Другий тип цивілізації – індустріальний, де провідну роль відіграють промислове виробництво і люди, які обслуговують його, володіючи необхідними для цього професійними знаннями, уміннями й навичками. Індустріальне суспільство значно динамічніше від аграрного, та зрештою знання, уміння, норми поведінки, засвоєні в молоді роки, становлять тут надійну базу професійної та іншої діяльності індивіда впродовж активного періоду його життя.

Нині, починаючи з найрозвиненіших країн, відбувається перехід до нового типу цивілізації, набагато динамічнішого порівняно з індустріальним. Цей тип називають постіндустріальним, або інформаційним, оскільки найважливішим ресурсом тут постає інформація. Від людей дедалі більше вимагаються не лише конкретні знання, уміння й навички, а й здатність до творчості, продуктивної співпраці з іншими людьми, до прийняття відповідальних рішень. Одним словом, зростає попит на якості, властиві високорозвиненої особис-

тості. Суттєве місце посідає серед них і здатність до самостійного оволодіння новими знаннями і вміннями. За висловом К. Роджерса, освіченим тепер можна вважати тільки того, хто навчився вчитися.

Повертаючись до суспільної проблематики сьогодення, звернімо увагу на те, що серйозні труднощі, яких зазнають посткомуністичні країни, і серед них Україна, зумовлені тим, що "реальний соціалізм" виявився глухим кутом розвитку індустріальної цивілізації. У її межах він досяг чималих результатів. Але, гальмуючи ініціативу і творчість, перешкоджаючи вільній циркуляції ідей, не забезпечив умов для переходу до інформаційного суспільства і тому зазнав поразки у суспільстві з іншою формою індустріальної цивілізації – капіталізмом, який, за всіх своїх вад, такі умови створив. Очевидно, що сприятливі для України перспективи слід шукати не в новій екскурсії до глухого кута і не в запровадженні "дикого капіталізму".

Відзначимо тепер, що зусилля, які мають на меті сприяти гуманізації суспільних відносин, повинні бути спрямовані передусім на галузь освіти й виховання молодого покоління – і заради поліпшення теперішньої та майбутньої долі представників цього покоління, із огляду на те, що освіті притаманна, поряд із *відтворювальною*, ще й *перетворювальною* функція, – освіта покликана бути могутнім важелем трансформації суспільства. Ця ідея активно розробляється в сучасній філософії освіти. Утім, висловлювали її вже давно. Наприклад, М. Пирогов зазначав, що всі "говорять про школу як про "доньку суспільства", яка копіює всі його переваги й вади, проте основне призначення школи – бути "матір'ю суспільства". Нині ці слова стали, мабуть, ще актуальнішими.

У психолого-педагогічному аспекті провідна ідея гуманізації освіти визначається як орієнтація її цілей, змісту, форм і методів на особистість того, хто навчається, стимулювання й гармонізацію її розвитку; при цьому органічною складовою гуманізації освіти постає її гуманітаризація, сутність якої становить сприяння самовизначенню особистості у духовній культурі – національній і світовій. Отже, цілком виправданим є те, що пріоритетом освітньої політики в Україні проголошується, як указує В. Кремінь, "утвердження гуманістичних цінностей освіти, її спрямованості на розвиток особистості". "Саме від розвиненості кожної особистості, – підкреслює він, – залежатиме доля держави і нації". "... Дедалі більшого значення у реформуванні освіти, – констатує С. Максименко, – надається послідовній реалізації в ній особистісного принципу, маючи на увазі надання дієвої допомоги повноцінному розкриттю продуктивних можливостей кожного учня

(студента тощо) в їхній індивідуальній своєрідності, та стимулювання гармонійного розвитку (і саморозвитку) особистості".

Гуманістичний підхід до розбудови суспільних відносин (зокрема, в освітній галузі) протистоять двом набагато поширенішим.

Це, по-перше, *авторитарний* підхід, який постулює однозначність істини і сувору ієрархію соціальних ролей, а у здійсненні соціальних впливів віддає перевагу імперативній стратегії, що передбачає фізичний, адміністративний, економічний або соціально-психологічний тиск на реципієнтів зазначених впливів. Найчастіше різні види тиску в певний спосіб поєднуються один з одним. За авторитарного підходу провідний суб'єкт впливів і тиску схильний нехтувати суб'єктністю реципієнтів, вимушено терплячи її лише в мінімальному обсязі, технологічно необхідному для реалізації вказівок, що надходять "згори".

По-друге, ідеться про *ліберальний* підхід. Визнаючи плюралізм думок і формальну рівність індивідів, він тлумачить як природне й неминуче їхнє байдуже або прагматичне ставлення один до одного. Для цього підходу є характерним переважне застосування *маніпулятивної* стратегії соціальних впливів. Їх суб'єкт активно враховує й використовує суб'єктність реципієнтів, але тільки як засіб для досягнення цілей. Спрощено сутність маніпулювання можна визначити як створення таких психологічних умов діяльності реципієнта, за яких він робить те, що потрібне маніпуляторові, й радіє цьому.

Утім, є необхідним таке уточнення: звернення у взаєминах до імперативної або маніпулятивної стратегії не обов'язково свідчать про егоїстичну спрямованість суб'єкта впливу. Наприклад, педагоги (тим паче батьки), які використовують ці стратегії, найчастіше бажують дітям (реципієнтам їхніх впливів) добра – проте тільки такого, яким його бачать. Щодо гуманістичного підходу, то він не виключає застосування, з огляду на особливості конкретної ситуації (наприклад, екстремальної), елементів авторитарного і ліберального підходів (зокрема, імперативної або маніпулятивної стратегії конкретних впливів), але бажаними й пріоритетними постають діалогічний спосіб розвитку будь-якої ідеї та діалогічна стратегія впливів у стосунках. Зазначимо, що авторитарна й маніпулятивна стратегії розглядаються як варіанти монологічної стратегії.

Використовуване тут поняття діалогу потребує певних коментарів. Як відомо, у XX столітті дане поняття зазнало суттєвого переосмислення. Діалогічними – на відміну від монологічних – вважають:

- по-перше, тип стосунків індивідуальних або групових суб'єктів (зокрема нерівних за соціальним статусом), що передбачає не лише взаємну повагу і настанову на співпрацю, а й щирю готовність конструктивно скористатись у цій співпраці думками й пропозиціями один одного і навіть, за достатніх підстав, значно змінити свої позиції. Психологічним механізмом реалізації такої готовності постають внутрішні діалоги, що розгортаються у психіці індивідів/

- по-друге, тип знання, що виокремлює суперечливі якості у спробах чи результатах пізнання тих чи тих об'єктів і з'ясовує можливість, якщо не вирішення цих суперечностей, принаймні повнішого й глибшого розуміння вказаних об'єктів.

Принцип діалогу в окресленому розумінні становить гуманістичну альтернативу пануванню імперативних і маніпулятивних стратегій у мікро- і мікросоціальних стосунках, а також байдужості до партнерів. У пізнавальній царині цей принцип протистоїть, з одного боку, авторитаристським претензіям на досягнення абсолютної істини, а з іншого – характерному для ліберального світогляду радикальному релятивізму, який од пошуку істини фактично взагалі відмовляється. Загалом парадигму діалогу можна вважати невід'ємною рисою, атрибутом сучасного гуманізму.

У категорії діалогу присутні різні аспекти: залежно від обставин робиться наголос на тих чи тих із них. Найчастіше підкреслюють самостійність, суб'єктивність учасників діалогу, зокрема інституцій, спільнот, особистостей. Але може бути зроблений акцент і на *конструктивності* взаємодії, яку згадана суб'єктність сама по собі не гарантує. Адже взаємодія суб'єктів може бути й деструктивною; констатуючи це, вдаються іноді до поняття "антидіалог".

Керуючись гуманістичними цінностями, слід прагнути до внесення діалогічних засад у взаємодію, яка відбувається у різних галузях суспільного життя і суб'єктами якої є не лише особистості, а й організації та соціальні спільноти різних рівнів. За дещо метафоричного вживання термінів, можна вважати суб'єктами діалогів такі підсистеми культури, як наука, мистецтво, релігія, напрями всередині їх.

Природним видається припущення, що, за всієї специфіки розгортання діалогічної взаємодії у кожній галузі, остання, щоб бути ефективною, має відповідати деяким універсальним принципам. Такі принципи названо *діалогічними універсаліями*. Їх виділення є корисним, зокрема тому, що полегшує "міжгалузеве перенесення" вдалих знахідок у впровадженні й підтримці гуманістично орієнтованих соціальних стосунків.